

Мотивация метафоры, передающейся путём словообразования

В статье рассматривается вопрос о теории мотивации в языкознании, всесторонне рассмотрены словообразования метафор.

Ключевые слова: *словообразование, мотивация слова, система словообразования, метафора, семантическое группирование.*

RESUME

G.E. Imambayeva, *doctor of Philology Sciences,*

K.K. Sarzhanova

Innovative University of Eurasia (Pavlodar)

Motivation metaphors transmitted by word formation

The article discusses the theory of motivation in linguistics, derivation of metaphors are fully considered.

Keywords: *wordbuilding, word motivation, the system of wordbuilding, metaphor, semantic grouping.*

ӘОЖ 81:512.122

Ж.П. Қарамбаев

Инновациялық Еуразия университеті (Павлодар қ.)

E-mail: zkarambaev@mail.ru

Қазіргі саяси метафорадағы сөз мағыналарының ауысым сипаттары

Аннотация. *Мақалада қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың семантикалық ерекшеліктері талданады. Автор қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың жасалуындағы тілдік сипаттарды бірнеше мағыналық түрлерге бөліп қарастырады.*

Түйін сөздер. *Саяси метафора, семантикалық сипат, мағына, қоғамдық өзгерістер, тілдік тәсілдер, ұғым, таным.*

Саясат пен әлеумет арасындағы тілдік қатысым қоғамға ықпал етудің негізгі және сенімді құралдарының бірі екені мәлім. Саяси лексикология нақты саяси жүйе шеңберінде, сонымен бірге аталған жүйемен және тұтастай қоғаммен ақпарат алмасу үрдісін ғана көрсетіп қоймайды. Бұл коммуникативті кеңістікте саясаткерлердің жағымды қоғамдық пікірді қалыптастыруына, қоғамдағы түрлі жағдайларды түсіндіру, тігісін жатқызу үшін де қызмет етеді. Осы тұрғыдан алғанда саясат тілі үдерісінің қатысушылары билік органдары, БАҚ және қоғам болса, ал оның басты негізі – өзара сенімді қалыптастыру. Адамзат қоғамы үшін сенім мен өзара түсіністіктің ең ыңғайлы және мол кеңістікті түрі – тіл құралдары. Саясат тіліндегі қоғаммен арадағы қатынастың экспрессивті және көркемдегіш, эстетикалық құралы болып метафоралар қалыптасқаны да белгілі. Саяси метафора ойды ғана емес сезімді де жеткізеді. Метафораның жасалуындағы нақтылық пен бейнелілік қоғамдағы негізгі тетікке ие тұлғалардың сенімдері мен басымдылық берген ойларын төменгі топқа қабылдата бастайды.

Саяси метафоралардың тілдік табиғатындағы нақтылық пен бейнелілік, түсініктілік өзара сабақтасқан тұста ұғынықтылық пен қабылдаудың ыңғайлылығы арта түседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралардың жасалу ерекшеліктері жоғарыдағы айтылған белгілерді барынша ескереді. Қоғам мүшелерінің қабылдау мүмкіндіктері жоғарылаған сайын тілдегі метафоралардың жасалу тәсілдері де күрделене түседі. Сөз – адамзаттың ең асыл да бағалы еңбегі. Сөзбен әлем танылады, сөзбен бүкіл жаратылыс ұғынылып, сурет қалпында беріледі. Сөзді лексикологияда сентагма ретінде зерттеуі бұрыннан бар. Сөз семантикасын зерттеудегі жаңа әдіс метафоралану үрдісінің табиғатына көңіл аудару кейінгі кезеңдер жемісі. Бұл тұста метафоралану үрдісі - әдебиеттанудағы көркемдеу тәсілі ретінде алыну бұрыннан қалыптасқан тәсіл. Тілде метафоралық тәсіл көркемдегіш құралдар жасаудың тәсілі ретінде қарастырылғанмен, терең зерттеуге әзірге алына қойған жоқ. Бұл әлі де әдебиет тілі қалпында қалып отыр. Ал тілдегі метафоралардың ауысымдық деңгейін саяси тіркестерден мол кездестіреміз. Саяси метафоралар сөз мағынасының өзгеруі, құбылуы, бір мағына мен екінші мағынаның астасуы, тілдің (сөз мағынасының) экспрессивті, эможивті сипаттарымен, бағалауыштық қызметімен байланысты болады.

Саяси метафоралардың табиғаты сөз болғанда олардың белгісі ретінде төмендегідей ерекшеліктер талданады.

1. Екі түрлі нысанның (өзара іргелес, ұқсас, қарама-қарсы, кейде мүлде мағыналық байланыссыз) қатар алынып, бір мағынаға жинақталуы. Осы тұста бүгінгі қазақ тіліндегі саяси метафоралардағы

тілдің өз табиғатынан туындайтын өзгешеліктерді ескергеніміз дұрыс. Бұл – қазақ тілінің өзінің бояулы, астарлы, әсерлі, көркемдегіш құралдарға бай тіл екендігі. Тілдің ішкі мүмкіндіктерінің молдығы соншалық әдеттегідей, тек зат есім, сын есім сияқты түрленуге бейім сөз таптарынан ғана емес, етістіктерден де метатрафар жасалуы көп кездеседі. «Қазақстанда ұлттық оянудың, соның ішінде мәдени тұрғыдан да түлеудің енді беті қайтпайтындай және ауқымды үдерісі бүкіл КСРО-дағы орталыққа бағынудан безінуді бастап берген 1986 жылғы желтоқсан оқиғаларынан басталды деп санаймын» [1].

Осы сөйлемдегі ұлттық ояну мен түлеу – қазақ тіліне ғана тән етістікті метатрафар. Жай қалыпты тілде ояну мен түлеуді ұлттық шеңбердегі қлпымен салыстырсақ, терең мағынаға көз жеткіземіз.

Ояну – 1. Ұйқыдан тұру, ұйқысын ашу. 2. Ауыспалы: жандану, тірілу [2, 501 б/].

Түлеу – түскен түктің орнына жаңасының шығуы [3, 330 б/].

Қазақ тілінде «ояну» етістігін әдеби метатрафарадан саяси метатрафараға ауыстырған екі тұлғаның есімі белгілі. Біріншісі – 20-ғасыр басында патшалы Ресей саяси қауіпті еңбек бағалаған «Сарыарқаның кімдікі екендігі» шығармасының авторы – Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы (Оянбай әлі күнге қазақ жатыр, Арыз хат басқа жерден барған болса), екіншісі – қоғам қайраткері, «Алашорда» партиясының басшыларының бірі, 20-ғасыр басындағы қазақ ұлтынан шыққан саясаткерлердің алдыңғы өкілі – Міржақып Дулатов (1909 жылы «Оян, қазақ!» деген саяси үндеумен елді көтеруді мақсат етті).

21-ғасырда «ояну» - ұлттық ояну метатрафарына ауысты. Түлеу – қазақы ұғымға ғана тән. Себебі мал шаруашылығымен айналысқан халық қана малдың түлеу кезіндегі өзгеше үрдісін дәл байқай алады. Бұл мысалдардағы негізгі орталық – етістіктер. «Семантические отношения между глаголом и его актантами, прежде всего прямым объектом, очень существенны для понимания смысловой стороны предложения. Именно объект определяет характер действия, направленного на его создание, изменение или уничтожение» [4, 125 б.].

2. Екі нысан салыстырылады. «Елбасы – елдіктің белгісі» (Е. Шаймерденов «Инаугурация») [1].

Осындай тәсілдермен бірге абстарктілі ұғым зат, құбылыс, іс-әрекет арқылы баламаланып берілу, окказиональдану үрдіс, тілдік әлеуметтің «жадылық кодында» сақталған мәліметтер жинағы арқы т.б тәсілдер де бар. Саяси метатрафарлардың тілдің сыртқы пішіндік қалпының бұндай сипаттары тіл білімінде айтлып зерттеліп келеді. Қазіргі қазақ тілінде терең талданбаса да, жинақталған үлгісі бар. Осы тұста қазіргі жаңа жаһандану тұсындағы қазақ тіліндегі саяси метатрафарлардың ішкі мағыналық сипаттарына өзгеше көңіл бөлу арқылы жаңа бағыттар айқындалады. Бұл бағыттар – саяси биліктің бағыты, мемлекеттің бағыты болуымен де мәнді. Қазіргі қазақ тіліндегі саяси метатрафарлардың жасалуында өзгеше қалыптарды байқауға болады. Олардың қатарында біз діни ұғымдарды пайдалану арқылы – бұрыннан бар танымды жаңартып ұсыну тәсілімен метатрафара жасау және тілдегі бар тұрақты сөз тіркестерін жаңа метатрафарлық мағынаға ауыстыру мен көпқабатты бейнелеуіштерді қолдану тәсілдерін талдау қажет деп таптық.

1. Діни ұғымдарды пайдалану. «Ал “транзитал” – бұл жаһандық дағдарыстың бүкіләлемдік топан суынан активтерді құтқару үшін капиталдың өзіндік бір Нұх кемесі. Сондықтан баршаға өз активтерін дер кезінде “транзиталға” конвертациялауды ойластыру артық болмас еді. Сол ғана, капиталдың осынау Нұх кемесі ғана активтерді құтқарып, оларды толық әрі сақталған күйінде “акметалдың” Жаңа дүниесіне жеткізе алады». (Н. Назарбаев «Дағдарыстан шығудың кілті») [5, 3 б.].

Адамзатты құтқарған Нұх кемесі мен бүгінгі ақша топаны - капиталдың құнсыздануы ұғымдары салыстырылып, саяси метатрафара түсінікті ежелгі таныммен бүгінгі жаңа жаһандық өзгеріске барынша дәл түсінік береді. Бұл тәсіл әдебиетте бұрынна бар. Мәселен, Т. Драйзердің «Америка қасіреті» («Американская трагедия») шығармасында Матфейді мысалға алады.

Түпнұсқа: «If ye have faith as grain of mustard seed, ye shall say unto this mountain? Remove hence to yonder place, on it shall move; and nothing shall be impossible to you» Matthew 17:20.

Орысша: «Если вы будете иметь веру с горчичное зерно и скажете горе сей: Перейди отсюда туда, – и она перейдет и ничего не будет невозможного для вас». От Матфея, 17:20.

Қазақша: «Егер, көңілінде бұршақтың үлкендігіндей сенім болса, әне бір тұрған асқар тауға: Қозғал орныңнан десең – қозғалады ол, сөйтіп, сенің қолыңнан келмейтін нәрсе болмайды». Матфейден 17:20 [4, 14 б.].

Т. Драйзер шығармасын аударудың ерекшеліктерін сөз етуден бұрын, әрине, оның өз стилінің ерекшеліктерін негізге алған жөн. Т. Драйзер – ұлы жазушы, роман жазудың үлкен шебері, дарынды суреткер. Сондықтан да, шындықтың элементтерін кез-келген туындысында шығармашылық шеберлікпен әдемі құрастыра білді. Қаламгердің шығармаларында таным мен көркем сурет бірге қабаттасып кететіндігі де ескеріледі. Қоғам мен табиғат, жаратылыс пен әлем жеке адам мен жалпы адамзат, тіршілік пен барша тіршілік иесі ғаламдық тұтастықпен алынады. Сондықтан да жазушы терең ойларды суретпен береді.

Қазіргі тілде саяси метатрафарлар діни ұғымдар мен танымдарға жаңаша реңктер мен бояулар берумен қатар, түсінікті де үстемелеуде. Бір ислам дініндегі: ғазуат, содыр, жиһад метатрафарлық тұрғыда жаңа мағынаға ауысты.

2. Тұрақты сөз тіркестері қалпында беру.

Саяси метатрафара жасауда тілдегі тұрақты тіркестердің орны ертеден өзгеше рөл атқарады. Жалғаусыз тіркескен зат есімдердің алғашқы сыңарының метатрафарлық қолданысының нәтижесінде жаңа мағынаға ауысуы қазақ тілінде кең тараған құбылыс. Бұл көбінесе зат есім – сын есім тіркесіне тән болғандықтан тілде адъективтену құбылысы шеңберінде қарастырылып келді. Бұл қазақ тіліне ғана қатысты емес, басқа да түркі тілдеріне де ортақ екен. Мысалы якут тіліне қатысты мынандай пікірді келтіруге болады: «Имена

существительное могут быть употреблены в метафорическом значении и тогда они теряют свою основную семантику, приобретают новое значение – обозначают качество или свойство предмета» [6, 137 б.].

Бірінші кезең ХХІ ғасырдағы «мүмкіндіктер көзін» пайдалана отырып, жаңғыру серпілісін жасау қажет болатын 2030 жылға дейінгі кезеңді қамтиды (Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы).

Сөйлемдегі «мүмкіндіктер көзі» - жаңа метафоралық қолданыс. Қазақ тілінде бұған дейін бұлақ көзі, көкірек көзі, жақсының көзі кейіннен қалыптасқан білімкөзі, ғылым көзі метафоралық тіркестеріне енді мүмкіндіктер көзі қосылып отыр.

Метафоралық қолданыс адамның ойлау жүйесін кеңейтеді. Қоғам өзгерген сайын таным мен түсінік өзгерген сайын жаңа метафоралық қолданыстар пайда болады. Бұлақ көзі, жақсының көзі қазақ тілінде қашан пайда болғаны белгісіз. Ал көкірек көзі – Абай шығармаларынан бастау алады. «Көкірегінде болсын көз» жолдары арқылы ақын жаңа таным мен жаңа адам бейнесін жасады. Жаңа ұғым қалыптасты. Ал бүгінгі жаһандық заман жаңа «мүмкіндіктер көзін» іздестіруде.

3. Көпқабатты бейнелеуіштерді қолдану.

Метафоралық ойлау – қоғам өзгеруіне қарай таным өзгеріс айқындайды дедік, екінші ерекшелігі – сөз таптарының арасындағы ауысу үрдісін жүргізеді. Көбіне көп заттық ұғым сындық ұғымға ауысуына метафоралық тәсіл ықпал етеді. Сонымен бірге метафоралық қолданыстардың жеке сөздерге ғана қатысты болмай, бір ойды ашуға қызмет ететіндігі.

«Қазақ елінің ұлттық идеясы қандай болуы керек?» деген сауал жиі талқыға түсетінін көріп жүрмін. Біз үшін болашағымызға бағдар ететін, ұлтты ұйыстырып, ұлы мақсаттарға жетелейтін идея бар. Ол – Мәңгілік Ел идеясы. Тәуелсіздікпен бірге халқымыз Мәңгілік Мұраттарына қол жеткізді. Біз еліміздің жүрегі, тәуелсіздігіміздің тірегі – Мәңгілік Елордамызды тұрғыздық. Қазақтың Мәңгілік Ғұмыры ұрпақтың Мәңгілік Болашағын баянды ету. Біз үшін ортақ тағдыр – бұл біздің Мәңгілік Ел, лайықты әрі ұлы Қазақстан! Мәңгілік Ел – жалпы қазақстандық ортақ шаңырағымыздың ұлттық идеясы. Бабаларымыздың арманы (Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы).

Бұл – Елбасының 2014 жылғы «Бір мақсат, бір мүдде, бір ел» деп аталатын жолдауының түйіні. Бұндағы барлық ойды жинақтап тұрған – Мәңгілік ел идеясының өзі метафора – идея. Кең аудиторияға арналған, кең пафосты, мол тынысты саяси метафора жан-жақтан құйылған ой түйіндерін бір шешімге жинақтайды. Тек сөзді тыңдаушыларды ғана ұйытып, бір мақсатқа жұмылдырып қоймайды. Бүкіл бір елді ортақ мүддеге біріктіреді.

Саяси метафора – қазақ тіл білімінде тілдік тұрғыдан метафора қалпында ғана зерттеліп келді. Ал саяси тұрғыда қоғамның әлеуметтік, саяси қатынастарын ескере отырып, тілдік талдау жасау кешеуілдеп келе жатқаны мәлім. Қазақ тілі астарлы, бояуға бай тіл. Онда саяси метафоралық қолданыстардың жасалуының да түрлі тәсілдері бар екендігі ашылады. Қазіргі қазақ тіліндегі саяси метафоралар жасалу тәсілінде көркемдік құралдарды ескерумен бірге тілдің бай ішкі мүмкіншіліктері байқалады. Ал астар мен көркемдік бояу жаһандық өзгерістердің бар сырын аша алады. Жаһандық өзгерістерді ескеріп жасалған саяси метафораларда бұрынғы діни танымның, бұрыннан бар халықтық түсініктің өзгеше пішінін Тәуелсіз ел саясаткерлері де ұсынып жатыр. Бұл – заңды да, қалыпты құбылыс.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 «Егемен Қазақстанда» жарияланған үздік мақалалар жинақталған кітап / Жалпы редакциясын басқарған С. Абдрахманов. – Астана, 2007. – 256 б.
- 2 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқақов. – Алматы: Ғылым, 1983. Т. 7. – 672 б.
- 3 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған А. Ысқақов – Алматы: Ғылым, 1986. Т. 9. – 560 б.
- 4 Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл. – Москва: УРСС, 2002. – 345 с.
- 5 Дағдарыстан шығу кілті // Российская газета. – 2009. – 02 ақпан.
- 6 Грамматика современного якутского литературного языка. – Москва: Наука, 1982. – 137 с.

REFERENCES

- 1 «Egemen Qazaqstanda» zhariyalanğan yzdiq maqalalar zhinaqталған kitap / Zhalpy red. basqarğan S. Abdrahmanov. – Astana, 2007. – 256 b.
- 2 Qazaq tiliniñ tysindirme sözdigi / Zhalpy red. basqarğan A. Ysqaqov. – Almaty: Ğylym, 1983. T. 7. – 672 b.
- 3 Qazaq tiliniñ tysindirme sözdigi / Zhalpy red. basqarğan A. Ysqaqov – Almaty: Ğylym, 1986. T. 9. – 560 b.
- 4 Arutyunova N.D. Predlozhenie i ego smysl. – Moskva: URSS, 2002. – 345 s.
- 5 Dağdarystan shyğu kilti // Rossiyskaya gazeta. – 2009. – 02 aқpan.
- 6 Grammatika sovremennogo yakutskogo literaturnogo yazyka. – Moskva: Nauka, 1982. – 137 s.

РЕЗЮМЕ**Ж.П. Карамбаев***Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар.)***Характер изменений значений слова в современных политических метафорах**

В данной статье дается анализ семантических особенностей политических метафор современного казахского языка. Автор рассматривает образование политических метафор, предлагая их классификацию.

Ключевые слова: *политическая метафора, семантическая черта, значение слова, языковой прием.*

RESUME**J.P. Karambayev***Innovative University of Eurasia (Pavlodar)***Nature of word meanings changes in the modern political metaphors**

In this article the analysis of the semantic features of the political metaphors in the modern Kazakh language are given. The author considers formation of the political metaphors, offers their classification.

Keywords: *political metaphor, semantic line, word meaning, language method.*

УДК 81'271.2:81'33**Т.К. Маняпова**, кандидат филологических наук,**А.С. Бакауова***Инновационный Евразийский университет (г. Павлодар)*E-mail: azeka_90@mail.ru**Исследование сущностных характеристик концепта**

Аннотация. *Статья посвящена рассмотрению ключевых характеристик базовой единицы этнической картины мира – концепта. В работе представлено аналитическое описание «содержимого» многомерного лингвоментального образования, отмеченного культурной спецификой.*

Ключевые слова: *концепт, лингвистика, семантическая структура, значение, языковая картина мира, концептуализация.*

В корпусе структурированных знаний о мире (сценарии, схемы, фреймы, гештальты и т.д.) базовым является концепт, поскольку концепты стоят между словами и экстралингвистической действительностью.

Жизнедеятельность человека можно рассматривать как умение ориентироваться в мире, в связи с этим появляется необходимость отождествлять и различать объекты: концепты возникают для обеспечения операций этого рода. Следовательно, формирование концептов связано с познанием мира и с формированием представлений о нем.

Термин «концепт» был введен С.А. Аскольдовым. В статье «Слово и концепт» (1928 г.) он раскрывает содержание данного понятия: «концепт есть мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода» [1, с. 28]. В настоящее время этот термин широко используется в научной литературе, однако получил различную интерпретацию.

Появление в лингвистике термина концепт обозначило новую ступень в постижении способов, закономерностей и особенностей взаимодействия языка, сознания и культуры, а значит, и новые аспекты взаимодействия лингвистики, когнитологии, философии, психолингвистики.

Использование термина «концепт» связано с расширением предметной области лингвистики и сферы ее взаимодействия с другими науками, в частности, с философией и психологией. Следствием этого расширения стало «изменение ценностных ориентаций: от трактовки смысла как абстрактной сущности, формальное представление которой отвлечено и от автора высказывания, и от его адресата, к изучению концепта как сущности ментальной» [2, с. 141].

Концепт как минимальная когнитивная единица возникает, по мнению Л.К. Жаналиной, в «результате восприятия, воображения, мышления» и «материализуется языком» [3, с. 10]. Сущностными характеристиками концепта (и категории) как единицы знаний она называет отражательную функцию,